

Ermenistan İlkokul Müfredatında Kahraman Komutanlar ve Ağrı Dağı Figürü: Türklere Yönelik Düşmanca Tutum Analizi

Nazar TOPRAK*

Öz: Bu çalışmada, Ermenistan eğitim müfredatında aktif olarak kullanılan üç farklı kitabın incelenmesi amaçlanmıştır. İlkokul düzeyindeki öğrencilere yönelik bu kaynaklarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda tedhiş faaliyetleri yürütmüş olan Garagin Njdeh, Sbarebed Dro ve Andranik Ozanyan'ın kahraman olarak tanıtılması ve örnek alınmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu kitaplarda ayrıca, Türk düşmanlığı açık bir şekilde ifade edilmektedir ve Ağrı Dağı figürü yoğun bir şekilde öğrencilerin karşısına çıkarılmaktadır. Bu durum, küçük yaşta bireylerin dünya görüşlerini olumsuz etkileyerek ilerleyen dönemlerde düşmanlık yaratma potansiyeline sahip olduğu belirtilmektedir. Ermenistan'ın ilkökul müfredatında kullanılan üç materyal incelenmeden önce Türk-Ermeni münasebetleri ve bahsi geçen komutanların faaliyetlerine kısa bir şekilde değinilmiştir. Ayrıca, müfredatta hem görsel hem yazılı olarak sistematik şekilde işlenen Ağrı Dağı'na Ermenilerin neden sahip çıktıkları sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır. Akabinde çalışmanın amacı doğrultusunda incelenen üç kaynak tek tek ele alınmıştır ve ilgili bölümler çevrilmiştir. Bu analizler, Ermenistan'ın eğitim sistemindeki tarafsızlık ilkesini ihlal ederek ideolojik öğretilerin birinci sınıftan itibaren öğrencilere aşıladığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çalışma, Ermenistan eğitim sisteminde kullanılan ders kitaplarının öğrencilere ideolojik ve düşmanca tutumlar aşılamakta olduğunun altını çizmektedir ve bu durumun bölgesel barış ve iş birliği açısından olumsuz sonuçlara yol açabileceğini vurgulamaktadır. Elde edilen veriler doğrultusunda Ermenistan'ın eğitim politikalarının yeniden değerlendirilmesi daha tarafsız ve barışçıl bir eğitim yaklaşımının benimsenmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ağrı Dağı, Garagin Njdeh, Sbarebed Dro, Zarovar Andranik.

Heroic Commanders and Mount Ararat in the Armenian Curriculum: An Analysis of Hostile Attitudes Towards Turks

Abstract: This study aims to analyze three different books actively used in the Armenian education curriculum. These resources, intended for elementary school students, portray Garagin Njdeh, Sbarebed Dro, and Andranik Ozanyan, who conducted terror activities in the Ottoman Empire, as heroes and emphasize that they should be taken as role models. Additionally, these books explicitly express Turkish enmity and prominently present the figure of Mount Ararat to students. It is noted that this situation has the potential to negatively influence the worldviews of young individuals and create hostility in the future. Before examining the three materials used in the Armenian elementary curriculum, a brief overview of Turkish-Armenian relations and the activities of the mentioned commanders will be provided. Moreover, the question of why Armenians claim Mount Ararat, systematically addressed both visually and textually in the curriculum, will be answered. In line with the study's objective, the three sources will be analyzed individually, and relevant sections will be translated. These analyses aim to reveal that the Armenian education system violates the principle of neutrality by instilling ideological teachings in students from the first grade. The study highlights that the textbooks used in the Armenian education system indoctrinate students with ideological and hostile attitudes, which could have negative consequences for regional peace and cooperation.

* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, el-mek: nazartoprak261071@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0009-9015-5930>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 16-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 22-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1621119>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Toprak, N. (2025). Ermenistan İlkokul Müfredatında Kahraman Komutanlar ve Ağrı Dağı Figürü: Türklere Yönelik Düşmanca Tutum Analizi. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 83-98. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1621119>.

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Based on the obtained data, the study emphasizes the necessity for Armenia to reconsider its educational policies and adopt a more neutral and peaceful educational approach.

Keywords: Ararat, Garagin Njdeh, Sbarebed Dro, General Andranik.

Giriş

Eğitim, toplumların gelişiminde kritik bir rol oynayan temel bir unsurdur. Bu doğrultuda eğitim materyallerinin içeriği ve sunumu genç bireylerin dünya görüşünü şekillendirmede önemli bir tesire sahiptir. Bu çalışma, Ermenistan’ın eğitim sisteminde hâlâ aktif olarak kullanılan üç önemli eğitim materyalini incelemeyi hedeflemektedir. Söz konusu materyaller her ne kadar farklı ders içerikleri sunsa da tarihî ve ideolojik unsurları bünyelerinde barındırmaları açısından dikkate değerdir. İlk olarak bu materyallerdeki Ağrı Dağı figürü önemli bir sembolik anlam taşımaktadır. İkinci olarak Zarovar Andranik, Garagin Nijdeh ve Sıbarabed Dro gibi isimlerin bu eğitim materyallerinde yer alması, geçmişteki tedhiş eylemleriyle gündeme gelen ve Müslüman halka yönelik zalimce katliamlarıyla bilinen bu komutanların müfredatta yoğun bir şekilde yer alması dikkat çekicidir.

İlk inceleyeceğimiz materyal birinci sınıf düzeyinde hazırlanmış olan “Alfabe” kitabıdır. Bu materyal, alfabenin ötesinde bir kültürel ve siyasi içerikler barındırmakta olup öğrencilerin yalnızca okuma ve yazma becerisi kazanmalarının ötesine geçerek belirli ideolojik tutumlar benimsemelerine de zemin hazırlamaktadır. İkinci materyal, birinci sınıf düzeyinde öğrencilere yönelik hazırlanan “Ana Dili” kitabıdır. Bu kitap normalde öğrencilerin ana dillerini etkin kullanmalarını, sosyal ilişkiler geliştirmelerini ve günlük yaşamlarını anlamlandırmalarını sağlamak amacıyla tasarlanmış olsa da içerisinde barındırdığı Ağrı Dağı ve kahraman komutanlar gibi figürler sayesinde ideolojik mesajlar taşıdığı gözlemlenmektedir. Son olarak 4. sınıf “Ana Dili” dersine ait olan üçüncü eğitim materyali incelenecektir.

Bu çalışma, üç eğitim materyalinin incelenmesi aracılığıyla Ermenistan’ın eğitim sisteminin nasıl bir ideolojik yapı içerdiğini, geçmişin belirli figürleri ile güncel müfredat arasındaki bağlantıları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Eğitim materyallerinin ideolojik birer araç olarak nasıl kullanıldığını anlamak sadece akademik bir bakış açısı kazandırmakla kalmayacaktır. Aynı zamanda bu durumun eğitim alanındaki etkilerini sorgulamamıza da olanak tanıyacaktır. Bununla birlikte eğitim materyallerinin tarihi gerçeklere dayanması ve tarafsız bir şekilde sunulması gerektiği genç bireylerin dünya görüşlerini şekillendirme noktasında önemli bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Eğitim materyalleri aracılığıyla küçük yaşlarda bireylerin dünya görüşleri şekillendirilmektedir. Bu sebeple tarihî ve kültürel meselelerde tarafsızlığı, gerçekliği ön plana alan bir eğitim sistemi, genç beyinleri bilgilendirmesi ve onları geleceğe hazırlaması yönünde atılacak en temel yol olarak görülmelidir. Bu sebeple Ermenistan’ın siyasi ve ideolojik kaygılardan arındırılmış bir müfredat geliştirmesi hayati bir önem taşımaktadır.

1. Kısaca Tarihte Türk- Ermeni Münasebetleri

Tarihte Türkler ve Ermeniler arasındaki yoğun münasebetlerin Büyük Selçuklu Devleti döneminde geliştiği bilinmektedir. Roma ve Bizans egemenliği altında yaşayan Ermeniler, Türklerin egemenliği altına girene kadar mezhep farklılıkları sebebiyle baskı altında yaşadıkları yaygın bir gerçektir. Bu sebeple Ebu'l-Feth Sultan Alparslan'ı, Malazgirt Meydan Muharebesi'nde ellerinde çiçeklerle karşılamışlardır. Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altındaki Ermenilere dinî özgürlükler Türkler tarafından verilmiştir. Bu dönemde ciddi bir çatışma yaşanmadan karşılıklı hoşgörü içerisinde yaşamışlardır (Gürün, 1983, s. 18-28).

Bu hoşgörü ortamı Osmanlı İmparatorluğu başat güç olma konumunu yitirene kadar devam etmiştir. Ermenilere bu dönemde "Millet-i Sadıka" denilmiştir. Ayrıca, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle birçok Ermeni aile İstanbul'a getirilmiştir. Dikkat çekici bir unsur olarak, bu ailelerin arasında dinî lider Hovagim de bulunmaktadır. İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet'in emriyle Ermeni Patrikhanesi kurulmuştur ve Hovagim dinî lider olarak atanmıştır (Gürün, 1983, s. 55-57). Ermeniler, bu dönemde dinî hoşgörü açısından hiç görmedikleri altın çağlarını yaşamışlardır. Bu durum, iktisadi hayatlarına da aksetmiştir. Bu sebeple zanaatta ve ticarete oldukça ilerlemişlerdir. Hatta devlet kademelerinde de görev almışlardır (Kantarıcı, 2011, s. 25-29).

19. asrın son çeyreğine gelindiğinde ise bu ortamın tam tersi bir durumun zuhur ettiği gözlemlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu eski ihtişamını kaybetmiş, Ermeniler kendilerine hami devletler bulmuş ve bu devletler tarafından örgütlendirilmiştir. Rusların Yeşilköy'e kadar ilerlemesiyle öncesinde Ayastefanos Antlaşması'nda sonrasında Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin bir madde olarak yer alması, meselenin siyasi boyut kazanmasına neden olmuştur. Bu dönemde, "Millet-i Sadıka" olarak bilinen Ermeniler artık tedhişe başlamışlardır (Karabekir, 2005, s. 130-171).

Ermeniler, Avrupa devletleri ve Rusya'nın desteği ile asırlarca beraber yaşadıkları Müslüman sivil halkı katletmeye başlamışlardır (Parin, 2010). Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Harbi'nde mücadele verirken Ermeniler bu faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde isyanlar başlatarak sivil halkı katletmiş ve çeşitli işkenceler yapmışlardır. İmparatorluk ise Van'da yaşanan hadiseler kadar olan süreçte kısmi tedbirler almıştır. Ermenilerin bardağı taşıran son olayı olan Van İsyanı, dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın tabikiyle tehcir edilmelerine neden olmuştur (Atnur, 2019, s. 17-26).

2. Kahraman Komutanların Faaliyetlerine Kısa Bir Bakış

Andranik Ozanyan (Zaravor Andranik), Dro (Sbarebed Dro- Drastamat Dro) ve Garegin Ter-Harutyunyan (Garegin Nijdeh)'in faaliyetlerine gelecek olursak bu çete liderleri Balkanlar'da, Anadolu'da ve Kafkasya'da tedhiş faaliyetlerinde aktif şekilde bulunmuşlardır. Bu üç çeteci arasında en meşhuru Hınçak terör örgütü üyesi olan Andranik Ozanyan'dır. 1865 yılında Şebinkarahisar'da doğmuştur ve 20 yaşında Armenegan Çetesi'ne katılmıştır. 1890 yılında bir Türk'ü öldürdükten sonra İstanbul'a kaçmış ve burada Hınçak terör örgütüne katılmıştır. Bir Türk polisini öldürdükten sonra Batum'a firar eden Andranik, burada Ermeni tedhiş faaliyetinin en ateşli savunucularından biri hâline gelmiştir. 1895 yılında 40 kişi ile Sarıkamış üzerinden Sason'a giderek Serop'un çetesine katılmış ve çetecilik serüveni başlamıştır. 1904'te Sason'da bir ayaklanma düzenlemiş ancak Osmanlı askerleri tarafından bastırılmıştır. Yabancı destek olmadan ihtilal yapılamayacağını anlayan Andranik, Kafkasya'ya gitmiş ve 1905'te Bulgaristan'a geçerek Ermenileri örgütlemiştir. 1912'deki Balkan Savaşı'nda Bulgaristan safında yer alarak Müslüman köylerine saldırmış ve Bulgar Hükûmeti tarafından madalya kazanmıştır. I. Dünya Harbi'nin başlamasıyla 1914'te Rus ordusuna katılan Andranik, 1915'te Dilman'da Osmanlı ordusuyla savaşmış ve Van'ın düşmesinden sonra Bitlis'e ilerlemiştir (Sarıgüven, 2017, s. 72-80).

Bolşevik İhtilali'nden sonra Rus ordusu Doğu Anadolu'dan çekilmeye başlayınca Ermeni çeteleri Türk ordusuyla tek başına mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1918'de Erzurum'a gelen Andranik, Türk ordusunun ilerlemesiyle firarları önlemek amacıyla makineli tüfeklerle infazlar yapmıştır. Ancak sonuç değişmemiş ve Erzurum'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Andranik, Gümrü'ye geçerek Özel Hareket Birliği'ni kurmuş ve Türklerle savaşmayı amaçlamıştır. Katliamlarına burada da devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Andranik'in yakalanmasını istemiştir. Temmuz 1918'de Nahçıvan'da ağır bir yenilgi aldıktan sonra Karabağ'da bulunan Ermenilere yardım etmek için Şuşa'ya geçmiş ancak burada da başarısız olmuştur. Tüm bu tedhiş faaliyetleri sonucunda Andranik istediği başarıyı elde edememiş ve Erivan ile arası açılmıştır (Mustafayev, 2012, s. 277-301).

İkinci çete Lideri olan Dro, Erivan'a bağlı Sürmeli köyünde doğmuştur. Çarlık yönetimine karşı devrimci harekete katılmış ve Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi olmuştur. 1905'te Bakü'deki Ermeni- Müslüman çatışmasından ve Ermeni ölümlerinden sorumlu tutulan Prens Nakaşidze'yi saldırıyla öldürmüştür. Rus Çarlık ordusu bünyesindeki Ermeni Gönüllü Ermeni Tugaylarında görev almıştır. 1918'de kurulan Demokratik Ermeni Cumhuriyeti tarafından Batı Ermenistan yönetimi askerî komiserliğine atanmıştır. Kars ve Erzurum cephelerinde Osmanlı İmparatorluğu ordusuna karşı savaşmış ve sivil halkı katletmiştir. 1918'de Iğdır'a taarruz ederek mağlup

olmuştur. Daha sonra İngilizlerden silah temin ederek tekrar saldırmıştır. Ermeni-Müslüman ve Ermeni-Türk çatışmalarında Ermeni isyancıları idare eden Dro, 1920'de TBMM ordusuna yenilerek Gümrü'yü teslim etmiş ve Gümrü Antlaşması'nı imzalayan heyette yer almıştır. 1920'de Ermenistan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesiyle önce İran'a ardından Almanya'ya yerleşmiştir (Mehdiyev, 2021).

Üçüncü çete Lideri olan Garagin Nijdeh 1 Ocak 1886'da Erivan'da doğmuştur. Ermeni Devrimci Federasyonu üyesi olarak tedhiş faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır. Balkan Savaşları ile I. Dünya Harbi'nde Bulgaristan ve Rusya lehine Osmanlı'ya karşı savaşmıştır. Nijdeh, Türklere karşı yürüttüğü tedhiş faaliyetleri ve askerî liderliği ile tanınan bir figür olmuştur. Liderlik ettiği birliklerle Müslüman halka, Türklere, Pomaklara ve Kürtlere karşı katliamlar gerçekleştirmiştir. Özellikle Kars ve Erzurum cephelerinde Osmanlı ordusuna karşı savaşırken bu bölgelerdeki Müslüman köylerine yönelik saldırılar düzenlemiş ve büyük zulümler gerçekleştirmiştir. Bu saldırılar yerel halk üzerinde derin yaralar bırakmış ve Nijdeh'in adı bu katliamlarla anılır hâle gelmiştir. 1921'de Dağlık Ermenistan Cumhuriyeti'ni kurarak Bolşeviklere karşı mücadele etmiştir. II. Dünya Harbi sırasında Nazi Almanyası ile iş birliği yaparak Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmış ve Ermeni taburları kurmuştur (Mehdiyev, 2021).

3. Ermeniler Ağrı Dağı'na Neden Sahip Çıkıyorlar?

Hristiyanlık öncesi dönemde Ermeniler, kendi kökenlerine dair birçok mitolojik anlatı geliştirmiştir. Bu anlatılar, tarihi süreç içerisinde Ermeni kimliğinin şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Özellikle "Hayk ve Bel Destanı" bu bağlamda önem arz etmektedir. Ermeni mitolojisinde Hayk figürü ulusun atası olarak kabul edilmektedir. Bu yaratılış destanına göre Ermenilerin atası Hayk, Ağrı Dağı'nda düşmanı Bel'e karşı büyük kahramanlıklar sergilemiştir. Bu nedenle Ağrı Dağı'nın Ermeniler için önemi bu destan ile başlamıştır. Ayrıca, Ermenilere göre birçok yer adı bu destanın içeriğinden türetilmiştir. Örneğin, Geğam'dan türetilen Geğarkunyats Denizi (Gökçe Gölü/Sevan Gölü) bu yaratılış destanının bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Movsisyan, 2017, s. 8-10).

Görüldüğü üzere Hayk ve Bel Destan'ı Ermeniler için mücadelelerini ve bağımsızlık arayışlarını simgelerken, Ağrı Dağı ise bu mücadelenin coğrafi bir sembolü olarak görülmektedir. Ermenilerin bu yaratılış destanından hareketle millet kimliği oluşturdukları görülmektedir. Destandan yola çıkarak kendilerine "Hay" adını vermişler ve vatanlarına ise "Hayastan" demişlerdir. Bu adlandırma, kimliklerinin köklerini mitolojik bir temele oturttukları tarihî bilincin oluşturulmasında önemli bir işlev görmüştür (Gürün, 1983, s. 10-17).

Hristiyanlığın benimsenmesi ile Ermeniler, kökenlerini Hz. Nuh'un soyuna dayandırma eğiliminde olmuşlardır. Bu din değişimi Ermeni mitolojisinde Nuh'un oğlu Hapet (Yafes) ile

ilişkilendirilmiş ve Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'na oturduğuna inanılmıştır (Bournoutian, 2016, s. 23-26). Bu inanç, Ağrı Dağı'nı Ermeni halkı için hem dinî hem de tarihî bağlamda bir başlangıç noktası hâline getirmiştir. Nuh'un soyundan geldiklerine dair benimsedikleri bu mitolojik yapı, Ermeni ulusunun kendisini Hz. Nuh'un mirasçısı olarak görmesine sebep olmuştur. Fakat bu efsaneye binaen yola çıkacak olsak eğer herkes, Hz. Nuh'un soyundan gelmektedir. Ayrıca Hayk ve Bel Destanı doğrultusunda bu meseleye bakacak olursak destanların ve efsanelerin tarih yazımında birinci el kaynak değildir. Bu sebeple sadece efsanelerden yola çıkarak tarih yazılmaz desek yanlış olmayacaktır.

4. Alfabe Kitabında Kahraman Komutanlar Figürü

Alfabe kitapları, çocukların okuma yazma öğreniminde temel bir rol oynamaktadır. Ancak bu kitapların içeriği, yalnızca harflerin öğretilmesi ile sınırlı değildir. Aynı zamanda görsel unsurlar ve semboller aracılığıyla çeşitli ideolojik mesajlar da aktarılmaktadır. Özellikle birinci sınıf öğrencilerine yönelik olarak hazırlanan alfabe kitapları, dil gelişiminin yanı sıra bireylerin düşünsel ve duygusal dünyalarını şekillendiren unsurlar da içermektedir. Bu doğrultuda belirli görsel temaların ve imgelerin kullanımı önemli bir yer tutmaktadır. Bu materyalde kahraman komutanlar figürü şu şekilde verilmiştir:

Զորավար
Անդրանիկ

Գարեգին
Նժդեհ

Սպարապետ
Դրո

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s.125).

Bu görsellerin ardından kısa bir öğüt veyahut emir diyebileceğimiz kısa bir metin bulunmaktadır. Metin ve tercümesi aynen şu şekildedir:

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

Դու կարդացիր հայ հերոսների անուններ:

Դո՛ւ էլ կարող ես հերոս դառնալ:

Լավ սովորիր: Եղի՛ր ազնիվ, ուժեղ ու խիզախ:(Sargısyan, 2022, s. 125).

Kahramanlarımızın isimlerini okudun.

Sen de kahraman olabilirsin.

İyi öğren! Dürüst, güçlü ve cesur ol!

Bu görselin ve öğütün bir tarih kitabında değil de bir alfabe kitabında yer almasının arka planı, eğitim süreçleri açısından dikkat çekici bir durum ortaya koymaktadır. Küçük yaşta okuma ve yazma öğrenmeye başlayan çocuklara yönelik bu içeriklerin tarihî figürler ve sembollerle birleştirilmesi belirli bir ideolojik amacın taşıyıcısı olarak değerlendirilebilir. Andranik, Nijdeh ve Dro gibi figürlerin bu eğitim materyallerinde yer alması, yalnızca tarihî bilgi aktarımından öte bir anlam taşır. Bu figürlerin, küçük yaşta bireylere dürüst, güçlü ve cesur olma gibi değerlerin aşılması amacıyla sunulması, gelecekte komşu ülkeler arasında düşmanlık yaratacak hadiseleri beraberinde getirme potansiyeline sahiptir. Zira bahsi geçen çetecilerin Türklere karşı gerçekleştirdiği zulüm onları Ermeniler tarafından komutan yapmıştır.

Bağımsızlıklarını da bu şekilde elde etmişlerdir. Olaya bu boyutta baktığımız vakit elbette onlar komutan olarak nitelendirilebilirler. Fakat burada altının çizilmesi gereken husus bu çetecilerin sistematik bir şekilde ve Türk düşmanlığı yapılarak müfredatta verilmesidir. Bu materyalde tanıttığı komutanları bir sonraki materyalde daha etkileyici şekilde verecek, bir sonraki materyalde ise açıkça Türk düşmanlığı yapacaktır. Ayrıca Soykırım Anıtı öğrencilere bu materyalde görsel olarak sunulmuş, “Ana Dili” kitabında ise metin olarak verilmiştir. Görsel aşağıda verilmiştir.

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 132).

4.1. Alfabe Kitabında Ağrı Dağı Figürü

Söz konusu materyalde Ağrı Dağı figürü giriş kısmında yer alan görsellerde olmak suretiyle hem kelime hem görsel olarak verilmektedir. Özellikle "A" harfinin öğretimi için kullanılan imgeler, dikkat çekici bir biçimde Ağrı Dağı'nın resmi ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum yalnızca harf öğrenimini değil, aynı zamanda belirli coğrafi ve kültürel sembollerin de zihne kazındığını da göstermektedir. Öğrenciler harfleri öğrenirken aynı zamanda Ağrı Dağı'nın ifadesi üzerinden Türk coğrafyasını zihinde canlandırma fırsatı bulmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi

gereken önemli bir nokta bulunmaktadır: Küçük yaştaki bireyler henüz düşünsel gelişimlerinin başında oldukları için onlara sunulan her türlü bilgi ve görsel, zihinsel yapılarını şekillendirme potansiyeline sahiptir. Bu noktada, ideolojik öğelerin yerleştirilmesi meselesi gündeme gelmektedir. Ayrıca görsel unsurlar öğrenme sürecinde oldukça etkili bir yöntemdir. Çocuklar, resim ve semboller aracılığıyla daha soyut kavramları somutlaştırma eğilimindedir. Bununla birlikte eğitim materyallerinde kullanılan bu tarz imgelerin çocuklara yalnızca harf öğretmekle kalmayıp aynı zamanda belirli ideolojik anlamlar yükleyerek onlarda bilgi ve duygu bağlamında bir yönlendirme yaptığı da görülmektedir. Bu durum ne yazık ki çocukların düşünsel özgürlüğünü kısıtlayabilecek bir etki yaratabilir. Yukarıda bahsedilen görsellerden iki tanesi şu şekildedir:

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 44).

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 47).

Alfabe Kitabında 21 adet Ağrı Dağı görselinin bulunması bu sembolün çocukların zihnine kazınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca 15 kere Ağrı Dağı kelimesi geçmektedir. Ağrı Dağı'nın sıkça kullanılması, bu coğrafi ve ideolojik sembollerin öğrencilere erken yaşlarda tanıtılması ve benimsetilmesi amacı taşımaktadır. Bu görseller öğrencilerin sadece harf ve dil bilgisi öğreniminde değil aynı zamanda Türk topraklarında hak sahibi olduklarını düşündürmeye yöneliktir. Bu öğretiler düşmanlık yaratacak cinstendir. Mesela Türkiye asırlık Türk toprağı olan Revan için müfredatta bu şekilde öğretilere yer vermemektedir. Zira eğitimde ideolojik öğretilerin öğrencilere sunulması ileride barış ortamının bozulmasına sebep olacaktır. Bunun yanında metinlerde Ermenilerin erkek çocuklarına verdiği "Aran" ismi de yoğun olarak geçmektedir. "Aran" ismi Dağlık Karabağ anlamını taşımaktadır. Bu durum coğrafi sembollerin çocukların zihninde daha da pekişmesini sağlamaktadır. Hem görsel hem de yazılı unsurların bu şekilde yoğun bir şekilde kullanılması, çocukların bilinçaltına belirli ideolojik mesajların yerleştirilmesine yönelik stratejik bir yaklaşımı yansıttığı gözlemlenmektedir.

5. Birinci Sınıf Ana Dili Kitabında Kahraman Komutanlar Figürü

Birinci sınıf öğrencilerine yönelik hazırlanan bu "Ana Dili" kitabı, sözde soykırım konusunu işlemekte ve ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda tedhiş faaliyetleri yürütmüş üç komutanın

resimlerine yer vermektedir. Bu şekilde Türk düşmanlığı daha küçük yaşlardaki öğrencilere aşılacaktır. *Tsitsernakaberd* “Soykırım Anıtı” metninde çocuklar Soykırım Anıtı’na çiçek götürmektedirler. Soykırım Anıtı, Ermenistan’ın bağımsızlık kazandıktan dört yıl sonra Erivan’da sözde soykırımdaki ırkdaşlarını anmak için inşa ettikleri yapıdır ve inşa edilen tepeye de *Tsitsernakaberd* adını vermişlerdir. Kitapta, bu komutanların resimleriyle birlikte iki soru verilmiş ve komutanların sözlerine de yer verilmiştir. Görseller, metinler ve çeviriler şu şekildedir:

Kaynak: (Sargisyan, 2022, s.38).

Միտելի՛ փոքրիկ բարեկամ, այս հուշարձանին նայելիս մենք հիշում ենք մեր անմեղ զոհերին: Հիշում ենք, որ Հայրենիքը պաշտպանելու համար պետք է ունենալ հզոր բանակ: Իսկ հզոր բանակ ունենալու համար պետք են խելացի, համարձակ ու հայրենասեր զինվորներ: Հիշի՛ր: Ժամանակակից հզոր զենքերով հայրենիքը պաշտպանելու համար պետք է առաջին հերթին լավ սովորել: (Sargisyan, 2022, s. 38).

Sevgili Küçük Dostum! Bu anıta baktığımızda masum kurbanlarımızı hatırlıyoruz. Vatanı korumak için güçlü bir orduya sahip olmamız gerektiğini hatırlıyoruz. Güçlü bir orduya sahip olmak için zeki, cesur ve vatansever askerler gerekir. Unutma! Modern güçlü silahlarla vatanı korumak için öncelikle iyi çalışmak ve öğrenmek gerekir.

Bu metnin hemen ardından “Alfabe” kitabında tanıttığı Sbaret Dro, Garagin Njdeh ve Zarovar Andranik’in kahramanlıklarına yönelik atıfta bulunulmuş ve aşağıdaki görsel verilmiştir. Ayrıca, iki soruyla bu komutanların akılda yer alacak şekilde müfredatta verildiği görülmektedir.

Սովորի՛ր երկու իմաստուն միտք

«Այբբենարանում» դու տեսել ես Սպարապետ Դրոյի, Ջորավար Անդրանիկի և Գարեգին Նժդեհի նկարները:

Հայերս շատ հերոսներ, մեծ զորավարներ ու զինվորներ ենք ունեցել:

Հիշենք Գարեգին Նժդեհին և նրա իմաստուն խոսքերից երկուսը.

- * *Մեր ցավերը մոռանալու մի միջոց կա՝ մտածել ուրիշների ցավերի մասին:*
- * *Ուզո՞ւմ ես փրկվել եղի՛ր ուժեղ:*

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 38).

Görseldeki metnin çevirisi aynen şu şekildedir:

Alfabe kitabında Sbarabet Dro, General Andranik ve Garegin Njdeh'in resimlerini gördün. Biz Ermeniler birçok kahraman, büyük komutan ve asker yetiştirdik. Garegin Njdeh'i ve onun bilge sözlerinden ikisini hatırlayalım:

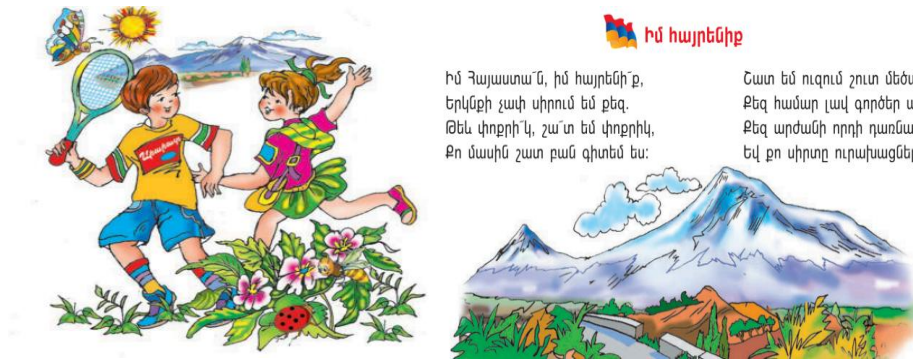
- *Acılarımızı unutmanın bir yolu var: başkalarının acılarını düşünmek.*
- *Kurtulmak mı istiyorsun? Güçlü ol.*

Neden iyi çalışmalıyız?

Vatanı nasıl korumalıyız?

Birinci sınıf öğrencilerine yönelik hazırlanan bu “Ana Dili” kitabı sözde soykırım konusunu işlemekte ve ardından Osmanlı Devleti'nde tedhiş faaliyetleri yürütmüş üç komutanın isimlerini vermektedir. Bu durum dikkate değerdir zira metinde Türk düşmanlığı yapılırken durumu pekiştirmek için sonrasında komutanların isimleri zikredilmektedir. Bu materyalde verilmek istenen mesaj nedir? Türkler, Ermenilere soykırım yaptı kahramanlar ise güçlü bir şekilde savaştı mı? Metin çok ince ve ideolojik bir şekilde hazırlanmış görünmektedir ve verilmek istenen mesaj ise bu ve buna benzer iddialardır. Görüldüğü üzere Türk düşmanlığı daha küçük yaşlardaki öğrencilere müfredat yoluyla aşılanmaktadır. Bu tür eğitim materyallerinin hazırlanması ve kullanılması, öğrencilerin tarihî olayları objektif bir şekilde anlamalarını zorlaştırmakta ve düşmanlık duygularının yayılmasına katkıda bulunmaktadır. Eğitimde tarafsızlık ilkesinin göz ardı edilmesi, gelecek nesillerin barış içinde bir arada yaşama kültürünü benimsemelerini engelleyebilir. Ayrıca hâlihazırda iki Türk Devleti ile komşu olan Ermenistan müfredatta bir değişiklik yapmaz ise gelecekte bölgesel barış sağlanmayacaktır.

5. 1. Birinci Sınıf Ana Dili Kitabında Ağrı Dağı Figürü

Իմ Բայաստան, իմ հայրենիք,
երկրի չափ սիրուն եմ քեզ.
Թեև փոքրիկ, շատ եմ փոքրիկ,
Քո մասին շատ բան գիտեմ ես:

Շատ եմ ուզում շուտ մեծանալ,
Քեզ համար լավ գործեր անել,
Քեզ արժանի որդի դառնալ
Եվ քո սիրտը ուրախացնել:

Kaynak: (Kyrkçyan & Der- Grigoryan, 2022, s. 51&60).

Bu “Ana Dili” kitabında Ağrı Dağı ile ilgili görsel unsurlar, “Alfabe” kitabına nazaran daha azdır fakat bu kitapta Ağrı Dağı, Ermenistan'ın bir parçası gibi işlenmektedir. İlk görsel bir doğa

metninin yanında verilmiştir. Ayrıca erkek çocuğunun üzerindeki kıyafetinde "Ararat" yazmaktadır. Görüldüğü üzere Ermenistan ince ince düşünüp bu figürü müfredata yerleştirmiştir. İkinci görselde ise bir şiirin hemen altında Ağrı Dağı görseli verilmiştir. Şiirin adı ise "Benim Anavatanım". Bu metne binaen görüldüğü üzere Ağrı Dağı, Ermenistan'ın toprağı gibi müfredatta işlenmektedir. Farklı bir sayfadaki görsel, metin ve çevirisi şu şekildedir:

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 42).

ՀԱՅԸ

Միսին նստած մի Հ տառ, Բսկ Մասիսին՝ մի Յ տառ՝ Խորհուժ էին անդադար՝ Բնչսկս դառնան մի լալ բառ: Բայց ինչսկս էլ կանգնեցին, Բառ չստացվեց, տխրեցին: — Ա՛,— ծոր տվեց Հ տառը,— Իջնենք մտնիկ անտառը, Թող խորհուրդ տու Ա տառը: Յ-ն աջ կողմից մտնեցաւ, Հ-ն ձախ կողմից մտնեցաւ, ՈՒ երբ հասան Ա տառին, ՀԱՅ-ը ծնվեց այդ պահին: (Sargısyan, 2022, s.42).

ERMENİ

Küçük Ağrı Dağı bir H harfi olarak oturuyordu, Büyük Ağrı Dağı ise bir Y harfi olarak; sürekli düşünüyorlardı. Nasıl iyi bir kelime olabiliriz? Ama nasıl dururlarsa dursunlar, bir kelime oluşturmamaları ve üzüldüler. "Aah," dedi H harfi, Yakındaki ormana gidelim, A harfinden tavsiye alalım. Y sağdan yaklaştı, H soldan yaklaştı ve A harfine ulaştıklarında, O anda ERMENİ (Hay) doğdu.

Bu metinde ise kendilerine "Hay" diyen Ermenilerin, Büyük Ağrı Dağı ve Küçük Ağrı Dağı üzerinden "Hay" kelimesinin ortaya çıktığını iddia etmektedir. Metinden ziyade, metnin alt kısmında verilen öğretiler dikkat çekmektedir. Bu metinle bağdaştırılarak âdeta bir sosyal mühendislik sergilenmektedir. Verilen tekerleme ve çevirisi şu şekildedir:

Մեծ Մասիսը փոքր չէ Փոքր Մասիսից, Փոքր Մասիսը փոքր է Մեծ Մասիսից:

Büyük Masis, Küçük Masis'ten küçük değildir; Küçük Masis, Büyük Masis'ten küçüktür. (Sargısyan,2022, s. 42).

Yine aynı sayfada verilen bir öğreti ve çevirisi şu şekildedir:

Կարդա՛ւ և տխրի՛

Գիտե՛ս, թե ինչու Հ-ն ու Յ-ն չկար լարն- դասան երկուսով բառ կազմել: Չէ՞ որ երկու տառանի բառեր շատ կան: Օրինակ՝ ես, դու, նա, իմ, քո, ձի և այլն: Հիշի՛ր. առանց ձայնավորի ոչ մի բառ չի կարող լինել: (Sargısyan,2022, s.42).

Oku ve Öğren

Biliyor musun, neden H ve Y yalnızca bir kelime oluşturamadı? Çünkü iki harfli pek çok kelime vardır:

Örneğin, ben, sen, o, benim, senin, at ve benzeri. Unutma, sesli harf olmadan hiçbir kelime olamaz.

Bu metinler incelendiğinde Ağrı Dağı'nın hem öğretiler hem de tekerlemeler aracılığıyla birinci sınıf öğrencilerinin zihinlerine yerleştirildiği açıkça görülmektedir. Küçük Ağrı Dağı'nın başındaki H harfi ve Büyük Ağrı Dağı'nın başındaki Y harfi ile bu iki dağın tamamına "Ararat" diyen Ermenilerin, iki dağın arasına A harfini ekleyerek "Hay" yani Ermeni milletinin ortaya çıkmasını anlatan bir masal bulunmaktadır. Kendilerinin "Sis" ve "Masis" dedikleri Küçük ve Büyük Ağrı Dağlarının bütününe "Ararat" demeleri ve verdikleri sesli harf örneğinde A harfine dikkat çekmeleri bu sembolün önemini vurgulamaktadır.

6. Dördüncü Sınıf Ana Dili Kitabında Kahraman Komutanlar Figürü

Kaynak: (Torosyan, 2022, s. 11).

Görselde şair Hovannes Tumanyan ile Armenegyan Çetesi liderlerinden Zarovar Andranik sohbet etmektedir. Görselin hemen yan kısmında *Daha Fazlasını Öğrenmek İster Misin?* Adlı bir metin bulunmaktadır. Metin ve çevirisi şu şekildedir:

Ավանդության հանսձայն՝ 1919 թվականին Թումանյանի տանը նշում էին նրա ծննդյան 50-ամյակը: Հրավիրվածների մեջ էր նաև Չորսուխր Անդրանիկը: Թումանյանն իր բաժակաճառի մեջ ասում է. «Երեսուն տարի ասած մի հայ ժողովուրդ էր, մի Խրիսյան Հայրիկ: Անգալ երեսուն տարի, հիմի էլ մի հայ ժողովուրդ է, մի Անդրանիկ...»: Անդրանիկը նստած տեղից վրա է բերում. «Կանգնի էլի մի երեսուն տարի, ո՛չ Խրիսյան կիկի, ո՛չ Անդրանիկ, կմնա... «Ծունն ու կստուն»»: (Torosyan, 2022, s. 11).

Efsaneye göre, 1919 yılında Tumanyan'ın evinde onun 50. doğum günü kutlanıyordu. Davetliler arasında General Andranik de vardı. Tumanyan, konuşmasında şöyle dedi: "Otuz yıl önce bir Ermeni halkı vardı, bir Krimyan baba vardı. Otuz yıl geçti, şimdi de bir Ermeni halkı var, bir Andranik..." Andranik, oturduğu yerden, "Bir otuz yıl daha geçecek ne Krimyan olacak ne de Andranik, geriye sadece... 'Köpek ve Kedi' kalacak" dedi."

Soykırım Anıtı metninden sonra en dikkat çekici metinlerden biri olan bu metinde, açıkça Türk düşmanlığı yapıldığı görülmektedir. Şair Tumanyan, konuşmasında dinî lider Krimyan'a atıfta bulunmuştur. Tumanyan'ın konuşmasında Krimyan'ın yer alması, onun Ermeni halkı üzerindeki etkisini ve liderlik rolünü vurgulamaktadır. Krimyan, Osmanlı tebaasını örgütleyen ve Rusya'nın desteği ile bunu açıkça yapan, ardından siyasi bir erk gibi davranarak devlet kurma hususunda

Avrupa devletleri ile iletişime geçen bir şahsiyettir. Bu metinde, Şair Tumanyan dinî lider Krimyan'ı ön plana çıkarırken, General Andranik'in "Bir otuz yıl daha geçecek ne Krimyan olacak ne de Andranik, geriye sadece... 'Köpek ve Kedi' kalacak" ifadesi oldukça ilginçtir. Andranik'in bu ifadesi hem Krimyan'ın hem de kendisinin tarihî rollerinin geçici olduğunu ancak onların yerine geçecek yeni nesillerin düşmanlık ve mücadelenin devam edeceğini ima etmektedir. Bu ifade Krimyan ve Andranik'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan tedhiş faaliyetlerini vurgulamakta ve bu mücadeleyi gelecekte de devam ettirecek bir zihniyetin varlığını işaret etmektedir. Kedi ve köpek ifadesinin kullanılması bu düşmanlığın bitmeyeceğini dile getirirken aynı zamanda bu düşmanlığın gelecek nesillere de aktarılacağına dair ideolojik bir mesaj taşımaktadır. Öğrencilerin ve genç nesillerin bu şekilde davranması istenmekte ve bu düşmanlığın bir tür miras olarak devam etmesi teşvik edilmektedir.

6.1. Dördüncü Sınıf Ana Dili Kitabında Ağrı Dağı Figürü

Bu materyalde hem milliyetçi hem de ideolojik içeriler oldukça yoğun olup Ağrı Dağı figürünün neden müfredatta bu kadar yoğun bir şekilde verildiğinin amacını da gözler önüne sermektedir.

Kaynak: (Torosyan, 2022, s. 62).

Askerden dönen baba ile oğul arasındaki diyalogun anlatıldığı bu metinde, karakterlerin Ağrı Dağı'nın karşısında oturduğu görülmektedir. Bu metin milli duygularla dolu olup aynı zamanda ideolojik mesajlar da içermektedir. Metindeki bir cümle aynen şu şekildedir:

Her şey, her şey, görünen ve görünmeyen, vatandır;

Metinden anlaşıldığı üzere görünen vatan dedikleri Ağrı Dağı'dır. Görünmeyen vatan olarak kastettikleri ise tamamen okuyan öğrencilerin hayal dünyasına bırakılmış durumdadır. Savaştan bahsedilen metinde ayrıca çocuk şöyle demektedir:

"Acaba bir daha ne zaman böyle uyudu? Çocukken. Savaşa gitmeden önce."

Bu metin incelendiğinde, Ağrı Dağı ve "Görünen Vatan" kavramlarının yanı sıra, çocuğun babasının en son ne zaman uyuduğunu düşünmesi ve babasının en son çocukken rahat olduğunu düşünmesi dikkat çekicidir. On veya on bir yaşlarındaki bir çocuğun bu şekilde düşünmesi

oldukça enteresan görünmektedir. Anlaşılan o ki bu tür metinlerle çocukların bu şekilde düşünmesi istenmekte ve müfredat aracılığıyla çocukların zihinlerine yerleştirilmektedir. Başka bir sayfada bulunan bir şiir ve bir görsel ile öğrencilere sunulan içerik âdeta bir sosyal mühendisliğin neticesinde ortaya çıkmış gibi durmaktadır. Görsel, şiir ve çevirisi ise şu şekildedir:

Kaynak: (Sargısyan, 2022, s. 76).

Ա՛խ, այս Մասիսը...

Որից փսիկում են սրտերը բոլոր, Երբ ինքը... քար է:

Որ ջերմացնում է սրտերը մոլոր, Երբ ինքը սառն է:

Որ աշխարհներից հեռավոր-հեռու, Բոլոր հայերին այստեղ է բերում, Երբ ինքն... այստեղ չէ:

Միաբանության քարոզ է կարողում Աշխարհում ցրված հայերին աևտուն, Երբ որ... կհաված է:

Որ մեծ սիրտ պես Ո՛չ հեռանում է, Ո՛չ էլ գալիս է...

Ա՛խ, այս Մասիսը:(Sargısyan,2022, s. 76).

Ah, bu Büyük Ağrı Dağı...

Tüm kalpleri yumuşatan, Kendisi... taş iken:

Tüm kalpleri ısıtan, Kendisi soğuk iken:

Dünyalardan uzak, uzak, Tüm Ermenileri buraya getiren, Kendisi burada değil iken:

Birlik vaazı veren Dünya üzerinde evsiz kalan Ermenilere, Kendisi ikiye bölünmüşken:

Büyük bir aşk gibi Ne uzaklaşır Ne de yaklaşır...

Ah, bu Büyük Ağrı Dağı!

Bu şiir bizzat Büyük Ağrı Dağı üzerine yazılmış olup, şairin tüm Ermenileri bir arada tutan Ağrı Dağı'na büyük bir özlemle seslendiğini vurgulamaktadır. Şair Ağrı Dağı'ndan büyük bir aşkla bahsederken, aynı zamanda bu dağın Ermenistan sınırları içerisinde bulunmadığından yakınmaktadır. Bu metin, çocuklarda Ağrı Dağı'nın Ermenistan'ın bir parçası olma ihtimalini körüklemekte ve bu duygunun uyandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu materyal, “Alfabe” kitabından sonra en çok Ağrı Dağı'na hem görsel hem de metin olarak yer veren materyaldir.

Sonuç

Her devletin millî eğitim vermesi elbette ki bir zorunluluktur ancak Ermenistan müfredatında incelenen üç kitap, millî eğitimden çok daha fazlasını içermektedir. Eğitimin temel amacı, bireyleri tarafsız bir biçimde bilgilendirmek ve onların düşünsel gelişimini desteklemektir. Fakat Ermenistan'da, Ağrı Dağı gibi sembolik unsurların birinci sınıftan itibaren yoğun şekilde işlenmesi ve bu unsurların ideolojik bir bağlamda sunulması, durumun ciddiyetini gözler önüne sermektedir. Özellikle, tarihî ve dinî bir öneme sahip Ağrı Dağı'nın, sadece bir coğrafi unsur olarak değil, aynı zamanda Ermenistan sınırları içerisinde bir kimlik unsuru olarak gösterilmesi, ideolojik bir eğitim yaklaşımını ortaya koymaktadır. Müfredatta bulunan diğer unsurlar, Türk tarihine karşı duyulan düşmanlığın çocuk yaşlardaki bireyler üzerinde bir manipülasyon aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Zrovar Andranik, Garagin Njdeh ve Sbarabed Dro gibi figürlerin, "kahraman" olarak tanıtılması ve bu isimlerin geçmişteki çatışmalarla ilişkilendirilmesi gelecekte ulusal bilincin komşularla ilişkiler bağlamında olumsuz bir biçimde şekillendirilmesi neden olacaktır. Ayrıca, birinci sınıf “Ana Dili” kitabındaki kedi ve köpek benzetmesi açıkça Türk düşmanlığı besleyen bir öğretiyi yansıtmaktadır. Ermenistan'da doğup büyüyen bir bireyin Türkleri sevmesi, bu şartlar altında neredeyse imkânsız hâle gelmektedir. Tarihte bir arada yaşamış bu iki milletin gerekli barış ve anlayış ortamını inşa edebilmesi için Ermenistan'ın tarafsız bir eğitim müfredatı oluşturması kaçınılmaz bir gereklilik olarak ön plana çıkmaktadır. Eğitim sistemleri, bireylerin dünya görüşlerini şekillendiren önemli bir araçtır. Bu nedenle, ideolojik yanların eğitim içeriklerinden çıkarılması ve tarafsız bir müfredatın oluşturulması hem Ermenistan hem de bölgedeki diğer ülkeler için hayati önem taşımaktadır. Eğitimde sağlanacak bu tarafsızlık, barışın ve karşılıklı anlayışın inşasında önemli bir adım olacaktır.

Kaynakça

- Atnur, İ. E. (2019). *Tehcirin Ardından Meseleler-Uygulamalar*. Ankara: Hitabevi Yayınları.
- Bournoutian, G. A. (2016). *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Çakıllıkoyak, H. (2005). *Diaspora'da Ermeni Kimliği Paris ve Halep Örneği*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- Çelebyan, A. (2003). *Andranik Paşa*. İstanbul: Peri Yayınları.
- Çiçek K. (2005). *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kantarıcı, Ş. (2011). *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Karabekir, K. (2005). *Ermeni Dosyası*. (Yayına Haz. Özrengin, F.) İstanbul: Emre Yayınları.
- Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*. İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Kaçaznuni, O. (2008). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok 1923 Parti Konferansı'na Rapor* (Çev. Acaloğlu, A.). İstanbul: Analiz Basım Yayın.
- Kyurkçyan, A. & Der- Grigoryan, L. (2022). *Mayreni 1 Bölüm 2 (Anadili)*. Yerevan: Edit Brind Yayınları.
- Kyurkçyan, A. & Der- Grigoryan, L. (2020). *Aybıbenaran (Alfabe)*. Yerevan: Edit Brind Yayınları.
- Lewy, G. (2011). 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Mehdiyev, G. (2021). *Ermeni Faşizmi Tarihi Belgelerle*. Bakü: Mücrü Yayınları.
- Movsisyan, A. (2017). *Ermenistan Tarihi*. Yerevan: Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Mustafayev, B. (2012). Nahçıvan Olayları ve General Andranik Ozanyan'ın Nahçıvan Katliamı. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (47), 227-301.
- Parin, F. (2010). *Dedelerimizin Ağzından Ermeni Zulmü*. İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Perinçek, M. (2007). *100 Belgede Ermeni Meselesi*. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları.
- Sargısyan, V. A. (2022). *Aybıbenaran*. Yerevan: Manmar Yayınları.
- Sargısyan, V. A. (2022). *Mayreni 1 Bölüm 1 (Anadili)*. Yerevan: Manmar Yayınları.
- Sarıgüven, M. (2017). Ermenilerin Tarihi Olaylara Yaklaşımındaki Nesnellğin Sorgulanması: Kahraman Andranik Ozanyan Örneği. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E -Dergisi*, 4(2), 72-82.
- Sertçelik, S. (2015). Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914 Ankara: SRT Yayınları.
- Shaw, J.S. Çev. Dinlenç, Ş. (2021). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu - Ermeniler*- Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şimşir, B. N. (2007). *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi
- Torosyan, K.vd. (2022). *Mayreni 4 Bölüm 1 (Anadili)*. Yerevan: Manbar Yayınları.
- Torosyan, K. vd. (2022). *Mayreni 4 Bölüm 2 (Anadili)*. Yerevan: Manbar Yayınları.
- Uras, E. (1976). Tarihte *Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.